

**КОНЦЕПТ *БОРЩ* В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ
(НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ)**

**THE CONCEPT OF *BORSCH* IN THE UKRAINIAN LANGUAGE CULTURE
(BASED ON THE PHRASEOLOGY MATERIALS)**

Демиденко Г.Г.,

orcid.org/0000-0003-1494-2536

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри української мови

Криворізького державного педагогічного університету

Ковальова Г.М.,

orcid.org/0000-0002-0857-4493

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри мовної підготовки

Донбаської державної машинобудівної академії

У статті проаналізовано особливості мовної репрезентації концепту *БОРЩ* засобами фразеології української мови. Визначено коло мовознавців, зацікавлених питаннями концептуальної лінгвістики, звернено увагу на ті напрацювання в когнітивній лінгвістиці, які сприяють висвітленню тих чи тих концептів, уточнюють уже сформовані й описані концептосфери, актуалізують питання типології концептів тощо.

Інтерес сучасної україністики до вивчення проблем культурно-національної специфіки мовних одиниць, а відтак і взаємодії мови і культури, мови й мислення аргументують актуальність вибору теми пропонованої наукової розвідки. На тлі буремних подій сьогодення мовно-культурний фронт набуває неабиякої ваги, а війна за культурно-національне багатство, традиції, звичаї, ідентичність загалом має певною мірою виграватися на сторінках наукових праць. Визначено, що національна кухня в такому розумінні здійснює трансляцію етнокультурних сенсів, а окремі страви постають як культурно-історичні символи народу. Зауважено, що в кожній національній кухні існують установлені концепти, що виникли у процесі комунікації.

У роботі розглянуто вербальне вираження концепту *БОРЩ* у зв'язку із вилученням інформації про досліджувані фрагменти концептуальної системи зі словників різних типів (словник знаків української етнокультури) і визначення особливостей його репрезентації в мові (словники загальномовної та ареальної фразеології). Особливу увагу приділено характеристикам семантики та структури фразеологічних одиниць, зокрема компонентному складу цих виразів.

З'ясовано, що фразеологічний рівень мови вербалізує ознаки концепту *БОРЩ* за допомогою таких зворотів, що ілюструють різні життєві ситуації, розкривають окремі риси характеру українців, озвучують норми поведінки, моральні приписи, показують матеріальний світ крізь призму гастрономічної культури. Такі одиниці у своїй сукупності створюють загальний образ мовця, підкреслюють його психоментальні риси, репрезентують мовну картину світу.

Ключові слова: фразеологізм, національна лінгвокультура, національна кухня, національний концепт, лінгвоментальність, гастрономічна культура.

The paper focuses on the linguistic peculiarities of representing the concept of *BORSCH* by means of the Ukrainian phraseology. It identifies the group of linguists dealing with the issues of conceptual linguistics. Moreover it summarizes the research in cognitive linguistics that contribute to the elucidation of certain concepts, clarifying already formed concept spheres, updating some issues of concept typology.

The interest of modern Ukrainian studies, investigating the problems of cultural and national specificity of language units, as well as the interaction of language and culture, language and thinking, show the necessity of the proposed research. Taking into consideration the background of turbulent present day events, the linguistic and cultural front is gaining considerable weight, and the war for cultural and national wealth, traditions, customs, and identity in general must be won on the pages of scientific works. It is determined that national cuisine in this sense transmits ethnic and cultural meanings, and certain dishes appear as national cultural and historical symbols. It is noted that in each national cuisine there are established concepts that arose in the process of communication. Ukrainian borsch is one of the Ukrainian ethnomarkers.

The paper examines the verbal expression of the concept of *BORSCH* based on the analysis of the information given on this notion of the conceptual system taken from the dictionaries of various types (the dictionary of signs of the Ukrainian ethnoculture) and determines the features of its representation in the language (universal dictionaries and local phraseology dictionaries). It is found that the phraseological level of the language verbalizes the features of the concept of *BORSCH* with the help of such phrases that illustrate various life situations, revealing individual character traits of Ukrainians, their voice norms of behavior, moral rules, describing the material world through the prism of gastronomic culture.

The results of the analysis of language material indicate the peculiarities of the traditional Ukrainian cuisine. The concept, represented by set expressions, reflects the ethnic specificity of views on food, naturally reproduces the value system of the Ukrainian ethnic group.

Key words: phraseology, national linguistic culture, national cuisine, national concept, linguistic mentality, gastronomic culture.

Постановка проблеми. Твердження про те, що в мові певною мірою відображено національну культуру, спосіб мислення народу, його світогляд загалом, не викликають заперечень у сучасних дослідників, давно ставши аксіомою. Цілком очевидно, що мовний образ людини, її життя і смерть, емоції, поведінка, мрії та переживання, тобто те, що властиве індивіду як біологічній і соціальній істоті, відтворено культурою.

Біологічне існування людини забезпечують кілька важливих факторів, які прийнято вважати основними, базовими потребами, з-поміж них процес споживання їжі набуває у свідомості мовців певних культурних смислів. За таких умов одним з ідентифікаторів культури є національна кухня, що складалася упродовж віків завдяки природно-географічним умовам життя українців, зумовлена особливостями господарської діяльності та впливам харчової культури інших етносів.

Соціокультурний досвід зумовлює виникнення лінгвокультурних концептів, які дають культурно детерміновані уявлення мовця про світ, враховуючи життєвий досвід і світогляд усієї етноспільноти. Через національну кухню певним чином відбувається трансляція етнокультурних сенсів, оскільки приготування та споживання національних страв теж проєктують відображення народних уявлень [2, с. 42].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовознавці повсякчас виявляють посилене зацікавлення до концептосфери, що об'єднує етнокультурні концепти, втілені в мовній картині світу. Поняття концепту як когнітивної універсалії представлене у працях М. Алефіренка, С. Аскольдова, А. Вежбицької, С. Жайворонка, В. Карасика, О. Кубрякової, З. Попової, А. Приходько, Ю. Степанова, Й. Стерніна та інших науковців.

Наразі в лінгвістиці емоційні, морально-етичні концепти розроблені в таких наукових розвідках: *страх* (О. Козлова), *щастя* (О. Мальярчук), *гнів* (Н. Спіжавка), *радість* (О. Тарасова), *Ю. Шамаєва*, *любов* (С. Торба), *кохання* (Г. Огаркова), *добро і зло* (О. Лисицька), *правда й неправда* (М. Мамич, О. Пироженко), *пам'ять* (Я. Купіна). Палітра концептуальних досліджень природних явищ, світу природи загалом представлена дослідженнями таких концептів, як-от: *степ* (О. Єфименко), *гроза* (О. Фісенко), *природа* (І. Дишлюк), *птахи* (І. Казимир) та ін. Увага вчених приділена й філософсько-антропологічним концептам: *краса* (О. Цапок), *воля* (О. Яцкевич), *правда* (Н. Єщенко), *душа* (Г. Купріянова), *час* (Ю. Дем'янова, О. Задорожна), *життя* (О. Близнюк, М. Бобро, І. Іванова, Ж. Краснобаєва-

Чорна), *смерть* (І. Іванова), *людина* (А. Пікалова), *жінка* (Т. Сукаленко, Т. Рудюк), *батько*, *мати* (А. Чернова), *сім'я* (В. Яковлева), *діти* (В. Калько), частково опрацьовані й гастрономічні концепти, зокрема *їжа* (Г. Осіпчук), *кутя* (Н. Плотнікова) та ін.

На сьогодні вчені пропонують досить розгалужені класифікації концептів за багатьма параметрами. За суб'єктом класифікації О. Селіванова поділяє концепти на універсальні, що наявні в усіх культурах приблизно з одним і тим самим набором смислових характеристик, і національні. Універсальні концепти відтворюються в різних етноспільнотах приблизно з одним смисловим навантаженням, хоч і такі концепти можуть мати національну специфіку [12, с. 120].

Виклад основного матеріалу. Національні концепти – це такі етноконцепти, що притаманні тільки певному етносу, як-от: *гопак*, *борщ*, *вечорниці* тощо. Українська дослідниця Н. Шарманова зазначає, що важливим складником етнолінгвістичного матеріалу є національно маркована лексика, зокрема етнографізми, діалектизми, екзотизми тощо [17, с. 18]. До останніх зараховано й *борщ*, який по праву можна схарактеризувати гастрономічно-культурним концептом національного буття українців.

Як бачимо, до складу ключових концептів національної картини світу входять етнокультурні концепти-архетипи, які є варіантами універсальних архетипів. Здебільшого вони проявляють себе на національному ґрунті як символи у фольклорі, обрядах, звичаях, узагальнюючи досвід предків. З огляду на це у процесі наукового пошуку ми з'ясуємо, які природні образи, ідеї та переживання зі сфери колективного підсвідомого становлять глибинне інформаційне й національно-культурне наповнення концепту *борщ*.

Метою статті є аналіз етнокультурного насичення концепту *борщ* як ключового елемента традиційної української кухні, вивчення особливостей фразеологічної репрезентації цього концепту. Джерельна база дослідження охоплює сталі вирази української мови, дібрані із загальномовного фразеологічного словника [15], словників ареальних фразем [3; 5; 7; 10; 14; 16].

Для нас борщ не просто страва, а справжній символ народу, такий собі маркер, який вирізняє нас серед інших й об'єднує в одне ціле [2, с. 43]. У 2022 році, коли перед українською нацією нависла загроза фізичного знищення, зміцнення мовно-культурного фронту набуло надважливого статусу. Українці змушені захищати своє право на існування, право на мовну ідентичність

і культурну самобутність, зокрема такого захисту потребує й національна кухня. Інформаційна війна навколо українського борщу точилася досить довго, отримуючи безліч спекулятивних наративів, безпідставних звинувачень у привласненні цієї страви та зарахування її до суто української кухні. Відповідно 1 липня 2022 року культура приготування українського борщу була внесена до Списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, що потребує термінової охорони за рішенням Міжурядового комітету з охорони нематеріальної культурної спадщини, до складу якого входять представники держав-учасниць Конвенції ЮНЕСКО [8].

У кулінарній практиці українців *борщ* – це національна рідка страва, що вариться з посічених столових буряків (раніше переважно заквашених), капусти з додатком картоплі та різних приправ. У різних регіонах України є свої різновиди борщу, наприклад, полтавський борщ готується з качкою; якщо до борщу додається м'ясо і його засмажують або затовчують салом, тоді це гаряча перша страва; якщо борщ пісний (з квасолею, грибами або рибою, засмажений на олії), тоді його можна споживати і в холодному вигляді. У словнику західнополіських говірок зафіксовано такі різновиди борщу: *білий борщ* (готується зі свіжої капусти) [1, с. 384], *чорний борщ* (борщ зі свинячої крові і червоного буряка) [1, с. 384], *холодний борщ* (страва із сушених грибів і оселедців, заправлена олією) [1, с. 392], *зелений борщ* (готується зі щавлю) [1, с. 188; с. 454], *червоний борщ* (готується з червоних буряків) [1, с. 1790.]. Як бачимо, у лексикографічному джерелі лексема *борщ* уживається з обов'язковим прикметником, що називає колір (білий, чорний, зелений, червоний) чи температурні властивості (холодний). Це вказує на особливості рецептури, а також визначає, які інгредієнти є ключовими, які існують традиції споживання – у гарячому чи холодному вигляді. На Буковині *борщем* також називають «квас із висівок або житнього борошна» [13, с. 37], паралельно ж у гастрономічній культурі українців побутує лексема *мочка*, що позначає рідку страву (борщ або суп) [13, с. 298].

В національній культурній традиції борщ є улюбленою стравою українців, символом достатку [6, с. 52–53], про що свідчить значна кількість фразем з компонент *борщ* у їх структурному складі. Як стверджують дослідники, такі звороти розкривають передусім зміст інтерпретаційного поля концепту, яке формують оцінки й витлумачення, стереотипи і судження, що представляють ознаки концепту в повному обсязі [11, 129–130].

Концептуальні ознаки, тобто окремі ознаки об'єктивного чи суб'єктивного світу, диференційовано відображені у свідомості [9, с. 60] і формують ядро (основні поняття) та периферію (те, що вносить культура, традиції, досвід) [9, с. 62].

Мовний фактичний матеріал свідчить, що фразеологічна вербалізація концепту *борщ* в українській мові досить різноманітна. Аналіз семантичного наповнення дібраних сталих зворотів дав змогу визначити набір ознак, які реалізуються у значенні фразем. У межах діалектної фразеології фіксуємо вислови, які дають певну характеристику їжі або демонструють процес її споживання. Наприклад: іронічно називає несвіжу страву вираз *борщ сімнадцятого року* [16, с. 68]; холодний борщ означено зворотом *мухи по борщу повзають* [16, с. 344]; небажання їсти, відсутність голоду вербалізує фразема у *борщі вуха (носа) мочити* [16, с. 68], де лексеми-соматизми підсилюють комічний ефект такої побутової ситуації. Як бачимо, лексема *борщ* набуває особливих семантичних узагальнень і постає уособленням їжі як носія матеріально-фізичних благ, джерело енергії для людського тіла. Цінність борщу як національної страви маніфестує вираз *хотіти до борщу*, що вербалізує «бажання йти додому» [16, с. 68], а звідси символічні уявлення про дім, де людина почувається ситою і щасливою.

Гастрономічна культура українців суттєво інтегрована в суспільне життя, адже, окрім власне фізіологічних потреб людини, задовольняє соціокультурні прагнення. Стійкі звороти, які мають у своїй структурі лексеми на позначення страв, дають змогу виокремити певні характеристики як самого носія мови, так і його уявлень про світ, а саме: демонструють основні ментальні риси, відображають своєрідність мислення, особливості побуту, звичаї і традиції.

Борщ був і залишається базовою першою стравою, яку споживають українці, а рецепти приготування передаються із покоління в покоління в кожній окремій родині від жінки до жінки. Очевидно, що господині готували різні борщі, дотримувалися власних рецептур, поширених у тій чи тій місцевості, доповнювали процес варіння своїми ритуалами, вносили корективи зважаючи на матеріальний стан родини, харчові вподобання членів сім'ї тощо. У фразеології збережено цей культурний зв'язок між жінкою, як головною дійовою особою на кухні, та гастрономічним продуктом, створеним нею відповідно до стандартів національної кухні. Скажімо, на Поліссі побутують звороти, які описують жінок у різноманітних ситуаціях, надаючи оцінку їх емо-

ційному стану, особливостям характеру чи темпераменту. Наприклад: про закоханість дівчини йдеться у виразі *борщ не пересолить* [10, с. 305], сердиту жінку демонструє зворот *кипіти як борщ* [10, с. 370], а жіночу обізнаність у всіляких подіях зображено у вислові *знати, що в борщі кипить* [16, с. 68]. Народна фразеологія відображає й ті теми життя жінки, про які говорять потайки, адже фізіологічні процеси в жінок (період менструації) є табуованими для озвучування. У мовленні поліщуків зафіксовано фразему *борщ вариться червоний* [10, с. 290], у якій саме червоний борщ набуває символічного навантаження і метафоризує фізіологічні особливості жінки, надаючи фразеологізмові особливої експресивності.

Досліджені варіанти сталих зворотів засвідчують трансляцію культурних смислів з кулінарного простору на морально-етичні якості людини, її емоційний світ. Наприклад: вираз *і в борщ вкинути, і на хліб намазати* [10, с. 387] вказує на надмірну людську доброту; натомість невдячність у стосунках з кимось можна охарактеризувати висловом *гадити в борщ* [16, с. 68]. Подібних негативних оцінок набувають й вислови *наплювати в борщ* [7, с. 326; 5, с. 23]; *наситати солі в борщ* [7, с. 326], що демонструють відкрито неприязне ставлення до іншої людини, виражене як бешкетний, провокаційний вчинок. На противагу названим виразам в українській лінгвокультурі функціонує антонімічний вислів *не давати (не дозволяти) наплювати (плюнути) [собі] в борщ*, що означає «вміти відстоювати, захищати себе» [15, с. 150] і, відповідно, показує такі риси людського «Я», які допомагають вистояти у складних, конфліктних ситуаціях. Очевидно, борщ стає частиною комунікативної взаємодії, а відтак і символом вразливості, тим, що не можна псувати, а варто захищати.

У процесі лінгвістичного аналізу помічено, що сталі звороти з компонентом *борщ* ілюструють й інші риси людської вдачі. Наприклад: говорити нісенітницю (*вигадувати так, що і в борщ не кришать* [15, с. 56]); виражати недовіру до окремої людини для реалізації спільної справи (*борщу не зварити* [16, с. 68]); набридати (*причепився як голодний до борщу* [3, с. 14]; *згадати, як борщ вчорашній їв* [3, с. 16]); недоречно себе поводити (*бовтнув як сопель у борщ* [3, с. 45]); проявляти байдужість до людей, до роботи (*гарячий як єврейський борщ* [4, с. 212], *гарячий як свекрухин борщ* [4, с. 212], *гарячий як циганський борщ* [4, с. 212], *гарячий як жидівський борщ під лавкою* [4, с. 212]).

Як стверджує Г. Добролюжа, окремі фрази з компонентом *борщ* залежно від контексту мають діаметрально протилежне значення: *гарячий як борщ* 'жвавий' – *гарячий як жидівський борщ* у *п'ятницю* 'байдужий'. Безумовно, така градація засвідчує традиції приготування і споживання борщу саме українцями, і зокрема поліщуками, але аж ніяк не представниками інших етносів, що населяли Україну [4, с. 212].

Неквапливість у справах, повільну роботу вербалізовано у виразі *і борщ жиром запливе* [16, с. 68], що наглядно відображає знання про природні харчові властивості борщу з часом, здебільшого у процесі охолодження, утворювати жирну плівку на поверхні. Температурні показники стають підґрунтям для утворення антонімічного звороту *гарячий як циганський борщ*, що означає «1) швидкість у роботі; 2) дуже поспішати в нагальній справі» [10, с. 401] (пор. з *гарячий як циганський борщ*, що позначає байдужість, емоційну холодність у мовленні поліщуків). Цікавим, на наш погляд, видається компонент *циганський*, який увиразнює внутрішню форму фрази у зв'язку її значення зі значенням прототипу, тобто знаннями про ментальні риси циган, їх емоційність, посилену енергійність. У подільській фразеології поширеним є вираз *гарячий борщ* [7, с. 43], який вживають на позначення поминального обіду, під час якого всіх присутніх пригощали саме гарячим борщем. У подібному ритуальному контексті побутує й вислів *йти на борщ* [7, с. 43], тобто йти на поминки.

Окрім температурних характеристик борщу як гастрономічного вподобання українців, фразеологічні одиниці фіксують його смакові властивості. Наприклад: у ситуації, коли людині не пощастило в чомусь, уживається вислів *найвся кислого борщу* [5, с. 23], де прикметник *кислий* передає неприємні рецепторні відчуття від споживання занадто кислої страви (зважаючи на квасну рецептуру борщу). Звідси за рахунок усічення компонентного складу сформовано й інший зворот *кислий борщ* для характеристики невдоволеної людини загалом [5, с. 23].

З-поміж досліджуваних фразеологізмів окрему увагу варто звернути на ті, які кореспондують з реаліями тваринного світу і мають у структурі компонент-зоонім. Наприклад, вирази *впав у біду як курка у борщ* [3, с. 113], *попав як курка в борщ* [3, с. 114], *плаває як муха в борщі* [3, с. 131] демонструють стан невдачі, який може відчути людина, а зооніми *муха*, *курка* постають як втілення інформації про безвихідну, смертельну ситуацію для тварини. Внутрішня форма висловів пов'язана

з побутовими причинами, виходячи з рецептури борщу на основі курячого бульйону, чи у випадку з мухою прослідковується типова реакція комахи на їжу. У степових говірках поширеними є вирази *вскочити як муха в борщ* [16, с. 343]; *як півень у борщ* (зі сл. потрапити) [16, с. 386], що вказують на неприємності, скрутне становище, які спіткали людину. У мовленні українців східних регіонів побутує вираз *борщ помішати*, що означає «виявити пропажу курки, качки» [16, с. 68], і перебуває на периферії зоофразеологічного масиву. Як зазначають українські дослідники ареальної фразеології Д. Ужченко, В. Ужченко, в основі виразу постає побутовий факт перевірки борщів у сусідів, яких підозрюють у крадіжці [16, с. 68].

Як уже зазначалося, в українській традиційній культурі борщ вважали символом достатку, про що свідчать окремі фраземи на позначення складного матеріального стану, бідності в родині, а саме: *свищі в борщі* [15, с. 631]; *борщ з таким варим* [16, с. 68]; *пустий борщ їсти* [16, с. 68]. Внутрішня форма цих зворотів відображає нестачу чогось цінного у складі борщу, його спрощений рецепт, невідповідність загальноприйнятим стандартам.

Висновки. Український борщ – один із етномаркерів українства – є найвпізнаванішою стравою в системі гастрономічної культури нашого народу і зазнає найвіроломніших зазіхань на свою національну приналежність і самобутність. Лінгвокомунікативні процеси, пов'язані із соціокультурним досвідом, породжують сталі звороти з гастрономічним підтекстом, відображаючи водночас певне лінгвокультурне тло, показуючи ментальний образ українців крізь призму їх харчових звичок, їхньої традиційної кухні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Т. 1 : А-Н. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 353 с.
2. Бурдейна Т. Л. Трансляція етнокультурних сенсів через національну кухню. *Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Дніпро, 2014. № 6 (110). С. 40–48.
3. Добролюба Г. М. Етноконцептний словник постійних народних порівнянь поліських і суміжних говірок. Житомир, 2020. 148 с.
4. Добролюба Г. Назви їжі та напоїв у поліській фразеології : історичний та етнокультурний коментар (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся). *Мова і культура*. 2015. Вип. 18, т. 2. С. 211–217.
5. Добролюба Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир : ПП Туловський, 2010. 404 с.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
7. Коваленко Н. Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2019. 412 с.
8. Культура приготування українського борща внесена в Список нематеріального культурного наследія, нуждаючогося в срочной охроне. URL : <https://www.unesco.org/ru/articles/kultura-prigotovleniya-ukrainskogo-borsch-a-vnesena-v-spisok-nematerialnogo-kulturnogo-naslediya>
9. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб., заведений. Москва : Академия, 2001. 208 с.
10. Мацюк З. Що сільце, то нове слівце : словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 476 с.
11. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Москва : АСТ : Восток-Запад, 2010. 314 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
13. Словник буковинських говірок / за аг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.
14. Словник фразеологізмів та паремій Чернівецьчини : матеріали до словника фразеологізмів та паремій Чернівецьчини / уклад. Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2017. 352 с.
15. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 1104 с.
16. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. 552 с.
17. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика : навчальний посібник для студентів факультету української філології / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.